

ЭМОЦИЯЛЫК-ЭКСПРЕССИВДИК МААНИНИ ТУЮНДУРУУЧУ ЛЕКСИКАЛЫК КАРАЖАТТАР

Эмоциялык - экспрессивдик маани жөнүндө сөз болгондо, мындай маани кандай каражат аркылуу уюшулат (туюндурулат) деген маселени териштирүү да көңүл чордонунда турууга тийиш. Бул суроого келгенде, эмоциялык - экспрессивдик маани сөздүн лексикалык мааниси менен тыгыз байланышта болору, ага негизделери эске алынып, эмоциялык-экспрессивдик маани өзүнүн лексикалык маанисинде эмоционалдуулукту камтыган сөздөр (байкуш, шер, канкор, момун, өжөр, куу, акмак, ж.б.) аркылуу туюндурулары белгилшц.

Кыргыз тилинде эмоционалдуу-экспрессивдшц маанини туюндуруучу тилдик каражаттар ётё активдшц колдонулат. Булар ёздёршцшц семантикалык мазмунуна эмоционалдуулук менен экспрессивдшцшцктц сиъирип алган. Ошондуктан тилдик каражаттардын ичинен лексикалык каражаттарды талдоого алабыз.

Чындыгында, айрым сөздөрдүн керт башында эле эмоциялык боёкчо-ыраң болот да, алар өз алдынча, жеке турганда деле эч кандай кошумча каражатсыз эмоциялык-экспрессивдүү маанини туюндура берет.

М: 1. Жайбаракат гана сөзүн улап, бу Сарала **бечера** катуу ооруйт окшойт, өңүнөн азып калыптыр. Жанагы тентип жүргөн котур сары иттей болуп басса, ийрең-ийрең этет. Бая көрүп боорум ачыды, - деди (Н.Байтемиров).

2. Алмадай болгон **садагалар**, - деп Жээнбай иштеп жаткан кыз-келиндерди кыдырып келе жатып, жоон үнүн колдууратты (Н.Байтемиров).

3. Ал **куйтунун** кылбаганы барбы, - деди Адыл жер сабап, - тигиге бирди айтып, буга айтып жшцшц, баарыбызды чабыштырып бүтпөдүбү! (А.Токомбаев)

Биринчи, экинчи мисалдагы асты сызылган сөздөр аёо, боору ооруу, эркелетүү, жакшы көрүү сезимин, ал эми үчүнчү сүйлөмдөгү асты сызылган сөз, тескерисинче, жек көрүү сезимин туюндурду. Мындай жол, каражатты шарттуу түрдө эмоциялык-экспрессивдүүлүктү туюндуруунун лексикалык жолу (каражаты) деп атоо максатка ылайык.

Сөз башында эскерткенибиздей, өзүнүн керт башына эле эмоция менен сезимди сиңирген, ошондуктан өз алдынча, жеке турганда деле эч кандай кошумча каражатсыз эмоциялык - экспрессивдүү маанини туюндурган сөздөр кыргыз тилинде көп учурайт: берен, эргул, кайран, байкуш, бечера, наадан, оён, куу, куйту, бечел, канкор, садагасы ж.б. Мындай сөздөрдү маанилик оттенктору боюнча бир канча топторго бөлүп кароого туура келет, бирок ал өзүнчө териштирүүнү талап кылган олуттуу маселе болгондуктан, биз бул жерде айрым мисалдарды келтирүү менен гана чектелмекчибиз.

1. Карап турсаңыз, **бечера** ар качан да өзүнүн жалпы аалам алдында кылмышкер экендигин сезгендей, кишилерге, малдарга, а түгүл, өсүп турган чөптөргө да жалтаң карайт. Эң өкүнүчтүү жери, байлоодогу тиши кычышкан иттер да түн ичинде аны көрсө, көрмөксөн болуучу, же мүлдө көргүсү келчү эмес (А.Саспаев) (боору ачуу).

2. Кадиги жок болсо да бир өлүшүм,

Кайсы күнү өмүрүм түгөнүшүн.

Капарга албай жүрөмүн, **кайрандарым**,

Терек күүсүн эшитип силер үчүн (С.Жигитов)

(каңырыгы түтөө, кайгыруу).

3. Ойлодум, бул **бечералар**, эмне, жашоолору өтпөй калганбы, «Агымдан» түшкөн алты миллионго оокат-тирлик курайлы десем, сыры башка жакта экен (М.Эшимканов) (жек көрүү, какшыктоо, кекээрлөө).

Бул келтирилген мисалдардын биринчисинде - аёо, экинчисинде - өкүнүү, кайгыруу, үчүнчүсүндө - жек көрүү сезими берилди жана кандай сезимди туюндураары контекст аркылуу аныкталып такталды.

Эмоциялык - экспрессивдүү сөздөр жеке турганда деле кандай сезимди (он, же терс) туюндураары белгилүү, бир деңгээлде дайын болуп турат, бирок ошентсе да, алардын нак маанилери контекст же сүйлөмдө айтылып жаткан ойдун жалпы кырдаалы аркылуу так, даана ачылат. Экинчиден, бир эле сөз бирде оң, бирде терс сезимди, бааны билдирип, энантиосемиялык касиетке да ээ болуп калат (бечера сөзү буга күбө). Ошондой эле бир эле сөз эки башка эмес, бир эле контекстте да карама-каршы сезим менен бааны туюндурушу толук ыктымал.

М: **Бактысыз иним**, Абдилхан, сен менин жарык күнүмдү өчүрдүн, караңгы кылдың. Жашым эңкейиштеп калганда, теңирим берген сүйүүдөн ажыратканыңа көөнөрүп кубанычтадырсың,... Бирок, **иним, байкуш иним**, жүрөк сокпой, демим токтоп калганча жан-дилимде сен түшүнгүс бак-таалайым бар экенин кантип билмексиң. Артыма таңдың колумду, кайыңга байлап алдың боюмду, бирок мен азыр мында эмесмин, **байкуш иним, Абдилхан**. Бу байлануу турган куу денем, жаны дилим шамал болуп, ай-ааламда арылдап бара жатыры, жамгыр болуп жерге сиңип жатыры, мен аны менен ажырагыс биргемин, чачы болуп төгүлөм, таноосу болуп туюлам... (Ч.Айтматов) (жек көрүү, аёо).

Турушу менен эмоцияга чыланган сөздөрдөн эмес, бүтүндөй сезим - эмоциядан куралгандай туюлган бул үзүмдө кайрылуу, кайталоо ж.б. стилдик ык- амалды эске албаганда да, андагы **бактысыз, байкуш иним** сөздөрү карама-каршылыкка жык толгон, аталган сөздөрдүн деги эле бүтүндөй ичине тексттин көркөмдүк кудуретин бадырайта ачып, анын эмоциялык-экспрессивдүүлүктүн туу чокусуна жеткирген керемет да-дал ушул карама-каршылык. Бир келген өмүрдө бир жолу гана берилген сүйүүдөн зордук-зомбулук менен ажыраткан Абдилханга кимдин болбосун жини шакардай кайнап, жүрөгү тытмаланат, жек көрүү сезими жетер чегине жетет. Бирок дал ушул жек көрүүнүн өзүндө аёо, боор ооруу сезими да жатат, анткени бир келген өмүрдө бир гана жолу берилген ыйыктын - ыйыктыгынан сүйүүдөн куру жалак калган, анын эмне экендигин билбеген, баарынан да билүүгө дараметсиз болуп калган Абдилханды жек көрүү керекпи, же аёо керекпи? Анда кимиси байкуш да, кимиси бактысыз: Раймалыбы же Абдилханбы?

Арийне, мындай риторикалык суроолорго жооп кайтаруу биздин милдетибизге кирбейт, болгону биз **бактысыз, байкуш бактысыз, байкуш иним** сөздөрү жогоруда контекстте буркан-шаркан тушкөн сезимди жөн гана туюндуруп коюу менен чектелип калбастан, ошол сезимдердин өзүнө айланып кеткендигин эскертип койгубуз келип отурат.

Бир сөз менен айтканда, эмоция менен сезимди билдирген сөздөр кыргыз тилинде маани жагынан өтө бай келет да, кубануу, эркелетүү, таң калуу, өкүнүү, жек керүү, урматтоо, аёо ж.б. ушул өндүү ар кыл сезимди билдирүү менен, ар кандай каражаттар (фонетикалык, морфологиялык, лексикалык) аркылуу уюшулат. Алардын кандай сезимди туюндурганы контекст жана сүйлөмдө айтылган ойдун жалпы кырдаалы аркылуу аныкталып такталат.

Эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини туюндурууда фразеологизмдер өзгөчө орунда турат. Фразеологизмдер өзүнүн турган турпаты менен образдуулук касиетке ээ, бул жагынан алганда, аны жеке сөздүн кадыресе эквиваленти катары кароого болобу? деген мыйзам ченемдүү суроо туулушу мүмкүн.

Фразеологизмдердин эмоционалдуу-экспрессивдүү касиети дал ушул суроого байланыштуу, чын-чынына келгенде, фразеологизмдер кадыресе сөз сыяктуу атоо мааниси менен чектелбейт, эгер мындай болсо, фразеологизмдер жаралмак да, жашамак да эмес.

Фразеологизмдер бул - сөз кылдуу тартылган жандуу сүрөт, анткени фразеологизмдерде нерсе, анын белгилери, кыймыл-аракети, кандайдыр бир сапат, абалы жөнүндөгү мааниден, түшүнүктөн сырткары ал маанилердин чекке жетип күчөтүлгөн, же тескерисинче, өтө басандатылган мүнөздөгү оттенкалары, эмоционалдык-экспрессивдик белгилери кошумча берилген болот.

Кыскасы, фразеологизмдер да эмоционалдуу-экспрессивдүүлүктү туюндуруп, ар кандай сезим-баалоону туюндурууда лексикалык курамда башкы орунда турат жана ошол маанини алып жүрүүчү эң жыш колдонулган лексикалык каражаттардан болуп саналат.

М: Убактында келдиң, **берекет берсин!** (жактыруу, жубатуу).

Аларды укканда, **оозум ачылып калды** (таң калуу).

Бүгүн бул жакта буканын куйругу үзүлчүдөй, (**ШЫЛДЫҢ**).

1. Маралдай сулуу, оймок ооздуу, бадам көздүү, музоо кирпик, кой көздүү (мактоо, жакшы көрүү, эркелетүү).

2. Батийна - аялдардын чыныгы **жабылуу кара ингени** го, чиркин! (А.Стамов).

3. Бул азыркы кой үстүнө торгой жумурткалаган замандын бир көрүнүшү эмей эмне (А.Сапарбаев) (мактануу, сүйүнүү, жактыруу).

4. Ээ Куке, ак көңүлдүн аты жарыбайт, аты жарыса да, өзү марыбайт деген ушул турбайбы (Т.Сыдыкбеков) (өкүнүү, арман).

5. Тымпыйып алып менин келиним да оңой эмес! Андайлар ичтен жеген курттай болуп, алдыртан такалайт да турат (С.Омурбаев).

Жогорудагы мисалдардын ар биринде фразеологизмдер айтуучунун ар кандай психологиялык абалын образдуу берүүдө активдүү колдонулган лексикалык каражаттардан болуп эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, эмоционалдуу-экспрессивдүү жана баалоочу маанини туюндуруучу тилдик каражаттар кыргыз тилинде өтө активдүү колдонулат. Булар ёздёрщнщн семантикалык мазмунуна эмоционалдуулук менен экспрессивдщщщлщщтщ, баалоону сиъирип алган. Ушул белгиси боюнча тилдик башка кубулуштардан айырмаланып турган ёзщнчё катмар. Андыктан аларды ар кандай эмоция, сезимди, ошондой эле адамга оъ же терс таасир тийгизщщщщ маанилерди ажыратып кароо зарыл. Демек, аларды ёзщнчё бир маани категориясы, стилистикалык бирдик, катмар катары кароо жён. Бул стилистикалык бирдиктер сщйлёмдёгщ мыйзам ченемдерге баш ийип, тилди жандандырып, ага кошумча каражат катары кёркёмдщщлщк берщщ менен, семантикалык, фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик жактан башка маани категорияларынан айырмаланып турат.

Адабияттар:

1. Ажыбаева З.А. Зат атооч сёздёрдё эмоциялык-экспрессивдик маанилердин берилиши. Канд. дисс. автореф. - Б., 2003.

2. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. - Б., 2000.

3. Ботобекова А. Кыргыз ымдоо-жаъсоолору. - Б., 2002.

4. Токоев Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивдщщ синтаксистик конструкциялар. - Б., 2006.